e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

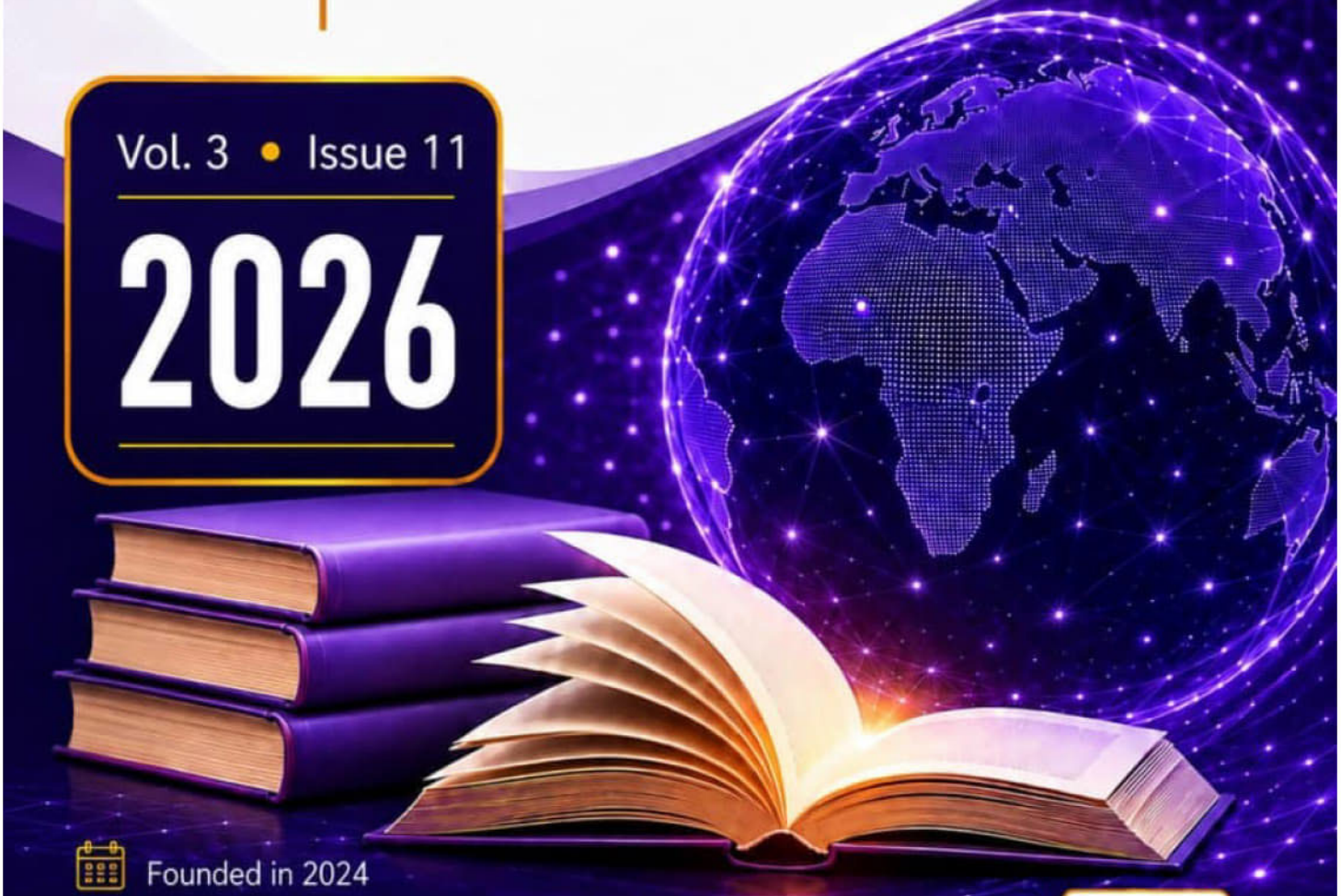
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper *https://doi.org/10.67227/arrkdb58*

AXLOQ TUSHUNCHASINING FALSAFIY ASOSLARI VA TARIXIY RIVOJI

Turatov Shuhrat Bahromovich
Jizzax politexnika instituti, kafedra mudiri, dotsent, (PhD).
e-mail: shuhrat@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8182-281X

Annotatsiya.
Mazkur ilmiy maqolada axloq tushunchasining falsafiy mohiyati, tarixiy shakllanishi va rivojlanish bosqichlari hamda turli falsafiy maktablar doirasidagi talqinlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Qadimgi Sharq va G‘arb falsafasida axloqiy qarashlarning genezisi, o‘rta asrlardagi diniy-axloqiy ta’limotlarning mazmun-mohiyati, Yangi davr va zamonaviy falsafada axloq muammosining transformatsiyasi ilmiy-metodologik yondashuv asosida yoritiladi. Shuningdek, axloqning ijtimoiy ong shakli sifatidagi o‘rni, shaxs va jamiyat hayotidagi tartibga soluvchi funksiyalari nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: axloq, etika, ma’naviyat, qadriyat, fazilat, ijtimoiy ong, falsafa.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ МОРАЛИ

Туратов Шухрат Бахромович
Джизакский политехнический институт, заведующий кафедрой, доцент, (PhD).

Аннотация.
В данной научной статье проводится системный анализ философской сущности понятия морали, этапов её исторического становления и развития, а также интерпретаций в рамках различных философских школ. На основе научно-методологического подхода рассматриваются генезис нравственных представлений в философии Древнего Востока и Запада, содержание средневековых религиозно-этических учений, а также трансформация проблемы морали в философии Нового времени и современной философской мысли. Кроме того, теоретически обосновываются место морали как формы общественного сознания и её регулятивные функции в жизни личности и общества.

Ключевые слова: мораль, этика, духовность, ценность, добродетель, общественное сознание, философия.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF MORALITY

Turatov Shuhrat Bahromovich
Jizzakh Polytechnic Institute, Head of Department, Associate Professor, (PhD).

Abstract.
This scientific article provides a systematic analysis of the philosophical essence of morality, the stages of its historical formation and development, and its interpretations within various philosophical schools. Drawing on a scientific and methodological approach, the study examines the origins of moral thought in ancient Eastern and Western philosophy, the content of medieval religious and ethical teachings, and the transformation of moral issues in early modern and contemporary philosophy. Furthermore, the article provides a theoretical justification for the role of morality as a form of social consciousness and its regulatory functions in individual and social life.

Keywords: morality, ethics, spirituality, values, virtue, social consciousness, philosophy.

Kirish. Insoniyat tafakkuri tarixida eng muhim o‘rin tutadigan masalalardan biri — bu insonning o‘z-o‘ziga, jamiyatga va atrof-olamga bo‘lgan munosabatini tartibga soluvchi qadriyatlar tizimi, ya’ni axloq masalasidir. Axloq — bu shunchaki xatti-harakatlar majmui emas, balki insonni shaxs sifatida shakllantiradigan, jamiyat taraqqiyotining poydevori bo‘lgan ma’naviy hodisadir. Qadim zamonlardan hozirgi kungacha falsafiy fikrning eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan axloqshunoslik yoki etika inson kamoloti va jamiyat barqarorligining asosiy omili sifatida o‘rganiladi. Mazkur maqolaning maqsadi “axloq” tushunchasining falsafiy asoslarini, uning lug‘aviy va istilohiy ma’nolarini, Sharq va G‘arb falsafiy tafakkuridagi tarixiy taraqqiyot bosqichlarini tahlil qilishdan iborat. Xususan, axloqning odob va xulq kabi turdosh tushunchalar bilan munosabati, uning diniy va dunyoviy manbalarda talqin etilishi hamda zamonaviy jamiyatdagi o‘rni yoritiladi. Maqolada axloqiy qadriyatlarning umumbashariy ahamiyati va ularning shaxs kamolotidagi o‘rni ochib beriladi.

Axloq insoniyat jamiyati tarixida eng qadimgi va eng muhim ijtimoiy-ma’naviy hodisalardan biridir. U inson xulq-atvorini tartibga soluvchi me’yorlar, qadriyatlar va baholash mezonlari tizimini ifodalaydi. Axloq masalasi falsafaning deyarli barcha tarixiy bosqichlarida markaziy muammolardan biri bo‘lib kelgan. Bugungi kunda globallashuv, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida axloqiy qadriyatlar mazmunan boyib, yangi muammolar bilan

ISSN 3060-5059 (Online)

to‘qnash kelmoqda. Shu bois axloq tushunchasining falsafiy asoslari va tarixiy rivojini ilmiy jihatdan tizimli tahlil qilish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

“Axloq” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “xulq” so‘zining ko‘plik shaklidir va insonning fe’l-atvori, tabiati, muomala va ruhiy xususiyatlari majmuini anglatadi. Axloqshunoslik fani esa (yunoncha “ethos” — odat, fe’l, fikrlash tarzi) insonning jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik kabi tushunchalar asosida o‘rganadi. Axloqni birinchi bo‘lib ilmiy muomalaga kiritgan va uni fan darajasiga ko‘targan qadimgi yunon faylasufi Arastu hisoblanadi. U fanlarni tasniflar ekan, etikani amaliy fanlar qatoriga kiritgan.

Axloq tushunchasining falsafiy asoslarini tahlil qilganda, uni odob va xulq tushunchalari bilan bog‘liqlikda o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. “Odob” — inson haqida yoqimli taassurot uyg‘otadigan kundalik muomaladagi xushfe’llik qoidalari bo‘lsa, “xulq” — inson fe’lining axloqiylik doirasida namoyon bo‘lishi bo‘lib, oila, mehnat jamoasi yoki mahalla miqyosida sezilarli darajada namoyon bo‘ladi. Axloq esa eng keng qamrovli tushuncha sifatida muayyan jamiyat, zamon va insoniyat tarixiga ta’sir eta oladigan xatti-harakatlar majmui, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma’naviy hodisadir. Agar axloqni doira shaklida tasavvur qilsak, uning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini xulq, eng qamrovli qismini esa axloq tashkil etadi.

Axloq ma’naviyatning amaliy ifodasidir. Insonning ilm-u bilimi, dunyoqarashi va e’tiqodi uning xulq-atvorida namoyon bo‘ladi. Axloq insof va adolat, halollik va iymon, mehr-muruvvat va bag‘rikenglik kabi ma’naviy tushunchalarni inson hayotida yuzaga chiqaradi. Faylasuf olim E. Yusupov ta’biri bilan aytganda, “axloq — ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shaxs sifatida mavjud bo‘lgan insonlarning o‘z-o‘zini idora qilish shakllari va me’yori, o‘zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo‘lgan ma’naviy kamolot darajasining namoyon bo‘lishidir”. Axloq bo‘lmagan joyda insoniy munosabatlar buziladi, jamiyatda tartibsizlik va adolatsizlik hukm suradi.

Sharq xalqlarining axloqiy tafakkuri juda qadimiy ildizlarga ega. Eng qadimgi axloqiy g‘oyalar, hatto qadimgi Yunoniston falsafasidan bir necha asrlar oldin, zardushtiylikning muqaddas kitobi bo‘lgan “Avesto”da o‘z ifodasini topgan. “Avesto”da yaxshilik va ezgulik xudosi Ahuramazda bilan yomonlik va yovuzlik xudosi Axramanyu o‘rtasidagi kurash abadiy davom etadi va axloq aynan shu kurashning ifodasi sifatida talqin etiladi.

Islom dini axloqiy qadriyatlarning shakllanishida alohida o‘rin tutadi. Qur’oni karim va hadislarda yaxshi xulq-atvorning eng oliy namunalari ta’riflangan. Islom axloqining asosida halollik, taqvo, rostgo‘ylik, kechirimlilik, ota-onani hurmat qilish, sabr-qanoat, or-nomus va sadoqat kabi fazilatlar yotadi. Shu bilan birga, baxillik, hasad, yolg‘onchilik, takabburlik va g‘iybat kabi yomon xulqlardan saqlanishga undaladi. Islom ta’limotiga ko‘ra, insonning o‘zini jismoniy va ma’naviy pok saqlashi, taqvodor bo‘lishi axloqiy kamolotning asosiy shartidir.

Sharqning buyuk mutafakkirlari, jumladan, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Ibn Miskaveyx, Nasriddin Tusiy va Jaloliddin Davoniy kabi allomalar axloqiy ta’limotlarni rivojlantirishga ulkan hissa qo‘shganlar. Jumladan, Jaloliddin Davoniyning “Axloqi Jaloliy” asari axloq ilmi bo‘yicha muhim manbalardan biri bo‘lib, unda axloqiy muammolar ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Asarda Arastu, Aflotun va Forobiy kabi mutafakkirlarning axloqiy qarashlariga tayanilgan. “Axloqi Jaloliy” uch qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismda xulqiy tarbiya va axloqiy xislatlar (donolik, adolat, shijoat va iffat), ikkinchi qismda oila va farzand tarbiyasi, uchinchi qismda esa jamiyat va davlat boshqaruvi masalalari yoritilgan. Ushbu asar asrlar davomida Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlaridagi maktab va madrasalarda asosiy qo‘llanma vazifasini o‘tagan.

Ma’rifatparvar jadid Abdulla Avloniy axloqni “insonlarni yaxshilikka chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilm” deb ta’riflab, axloq ilmini o‘rganish insonga o‘zligini anglash, hayotdagi maqsadini tushunish imkonini berishini ta’kidlagan. Uning fikricha, o‘z aybini bilib, uni tuzatishga intilgan inson haqiqiy bahodir va pahlavondir.

G‘arb falsafasida axloqiy ta’limotlarning asoschilari qadimgi yunon mutafakkirlari hisoblanadi. Sokrat (miloddan avvalgi 470–399-yillar) axloqiy tafakkurning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Uning “Tekshirilmagan hayot yashashga arzimaydi” degan hikmatli so‘zi axloqiy izlanishning asosiy tamoyiliga aylangan. Sokrat axloqiy tushunchalarning (ezgulik, adolat, jasorat) mohiyatini aniqlashga intilib, bilim va axloqni bir-biriga yaqinlashtirgan.

Sokratning shogirdi Aflotun axloqiy tushunchalarning obyektiv asoslarini izlab, “Yaxshilik g‘oyasi” haqidagi ta’limotni yaratdi. Uning fikricha, ezgulik — bu mutlaq, abadiy va o‘zgarmas g‘oyalar olamiga mansub bo‘lib, uning aks-sadosigina moddiy dunyoda namoyon bo‘ladi. Aflotunning shogirdi Arastu esa axloqni amaliy falsafa sifatida rivojlantirib, “O‘rta yo‘l” (me’yor) tushunchasini ilgari surdi. Unga ko‘ra, har bir fazilat ikki nuqson — ortiqlik va kamlik o‘rtasidagi o‘rta holatdir. Arastu inson baxt-saodatga (evdemoniya) erishish uchun aql-idrokka asoslangan fazilatli hayot kechirishi kerak, deb hisoblagan.

Keyingi davrlarda G‘arb axloq falsafasida turli yo‘nalishlar shakllandi: epikurchilar zavq-safo va lazzatni eng oliy yaxshilik deb bilganlar; stoiklar esa taqdir va burchga bo‘ysunishni targ‘ib qilganlar. O‘rta asrlarda axloqiy ta’limotlar xristian dini bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Uyg‘onish davridan boshlab esa insonparvarlik va dunyoviylik tamoyillari kuchaya boshladi. Yangi davrda I. Kant “burch axloqi”ni asoslab, axloqiy qonunning universal xususiyatini ta’kidlagan bo‘lsa, utilitaristlar (Iyeremiya Bentam, Jon Styuart Mill) axloqning mezonini foyda va manfaat bilan bog‘laganlar.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda axloqiy qadriyatlarga, xususan, sharqona xulq-odob qoidalari, milliy va islomiy qadriyatlarga bo‘lgan qiziqish ortib, ularni tiklash va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bugungi globallashuv davrida axloqiy tanazzul, ma’naviy bo‘shliq, turli yot g‘oyalarning kirib kelishi xavfi mavjud. Bunday sharoitda axloqiy tarbiya, yoshlarni ezgulik, adolat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Axloq nafaqat shaxsiy munosabatlarni, balki kasbiy faoliyatni, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni ham tartibga soladi. Zamonaviy jamiyatda mehnat axloqi, tadbirkorlik etikasi, diplomatiya va boshqaruv etikasi, tibbiyot va pedagogik etika

kabi sohalar alohida ahamiyatga ega. Binobarin, axloqiy qadriyatlarni asrab-avaylash va rivojlantirish har bir jamiyat va davlatning barqaror taraqqiyoti garovidir.

Axloq — bu insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar va ideal tasavvurlar tizimidir. Falsafada axloq, odatda, etika fani doirasida o‘rganiladi va insonning yaxshilik hamda yomonlik haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi. Axloqiy me’yorlar huquqiy normalardan farqli o‘laroq, tashqi majburiy jazoga emas, balki shaxsning ichki e’tiqodi, vijdoni va ijtimoiy bahosiga tayanadi. Shu sababli axloq shaxs xulq-atvorini boshqarishda muhim ichki regulyator vazifasini bajaradi. Axloqning asosiy kategoriyalariga yaxshilik va yomonlik, burch, vijdon, adolat, or-nomus, mas’uliyat kabi tushunchalar kiradi. Ushbu kategoriyalar inson faoliyatini baholash va yo‘naltirishda mezon bo‘lib xizmat qiladi.

Qadimgi Sharq falsafasida axloq masalasi jamiyat barqarorligi, ijtimoiy tartib va shaxs kamoloti bilan bevosita bog‘liq holda talqin etilgan. Xitoy falsafasida axloq insoniylik, burch va adolat tushunchalari orqali ifodalangan bo‘lsa, Hind falsafasida u koinot tartibi va ilohiy qonunlar bilan uyg‘unlikda tushuntirilgan.

Sharqona axloqiy qarashlarda jamoaviylik, kattalarga hurmat, sabr-toqat va ijtimoiy mas’uliyat ustuvor qadriyatlar sifatida namoyon bo‘ladi. Axloq jamiyatning ichki uyg‘unligini ta’minlovchi omil sifatida baholanadi.

O‘rta asrlarda axloq diniy dunyoqarash bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Xristian va islom falsafasida axloq ilohiy buyruqlar, e’tiqod va ruhiy poklanish orqali asoslandi. Bu davrda axloq shaxsiy najot va jamiyat ma’naviy barqarorligining asosi sifatida talqin etildi. Axloqiy ideallar ilohiy mukammallikka intilish bilan izohlanib, inson xulq-atvori diniy qadriyatlar orqali baholandi. Yangi davrda axloq aql, tajriba va inson erkinligi bilan bog‘liq holda qayta talqin qilindi. Axloqiy qarorlar insonning ratsional tanlovi mahsuli sifatida ko‘rila boshlandi. Zamonaviy falsafada esa axloq global muammolar, inson huquqlari, texnologik taraqqiyot, bioetika va raqamli etika masalalari bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Axloq jamiyatning barqaror rivoji uchun strategik ahamiyatga ega hodisa sifatida talqin etilmoqda.

XULOSA

Axloq tushunchasi tarixiy taraqqiyot jarayonida turli shakl va mazmunda namoyon bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, uning asosiy vazifasi inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirishdan iboratdir. Axloqiy qadriyatlar shaxs kamoloti, ijtimoiy barqarorlik va madaniy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi. Zamonaviy jamiyat sharoitida axloqiy muammolarni falsafiy asosda tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Axloqiy qadriyatlar, garchi turli xalqlar va davrlarda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning zamirida umumbashariy mohiyat — insoniylik, ezgulik va adolatga intilish yotadi. Bugungi murakkab va ziddiyatli zamonda axloqiy tarbiya, ma’naviy poklik va yuksak axloqiy fazilatlarni targ‘ib qilish nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat va davlat taraqqiyotining ham asosiy shartlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Shu sababli axloq tushunchasining falsafiy asoslari va tarixiy taraqqiyotini o‘rganish, undan saboq chiqarish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotle. The Nicomachean Ethics / translated by D. Ross; revised with an introduction and notes by L. Brown. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – URL: https://www.oupjapan.co.jp/en/products/detail/4256. Oxford University Press
2. Kant I. Critique of Practical Reason. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511809576. cambridge.org
3. Forobiy A. N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, **2004**. – 160 b. – URL: https://akbt.urdu.uz/uz/books/25362.
4. Ibn Sino. Axloq risolalari. – Toshkent: Sharq, 2008.
5. Августин А. Исповедь. – Санкт-Петербург: Наука, 2005.
6. Qodirov M. Etika asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
7. Turatov Sh. Creation of Civil Responsibility for Youth: An Important Factor of the Sustainable Development of the Company in Uzbekistan // Journal of Legal Studies and Research. – 2020. – Vol. 6, № 1. – **P. 305–309.** – URL: https://thelawbrigade.com/wp-content/uploads/2020/05/Turatov-Shuxrat.pdf. thelawbrigade.com
8. Turatov Sh. B. Formation of Civil Responsibility in Young People – Today’s and Tomorrow’s Reforms Pledge of Implementation // **The American Journal of Applied Sciences.** – 2021. – Vol. 3, № 5. – P. 182–185. – URL: https://theamericanjournals.com/index.php/tajas/article/view/353. The American Journal of Applied Sciences
9. Gofurov I., Abdumannonova M. Etika – axloq falsafasi // Tadqiqotlar. – 2025. – Jild 61, № 3. – B. 211–215. – URL: https://scientific-jl.com/tad/article/view/11922. AXLOQ FALSAFASI
10. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 96 b. – URL (kutubxona bibliografiyasi): https://yashnabodlibrary.uz/?page_id=25. yashnabodlibrary.uz
11. Abdurasulov O. A. Algoritmik boshqaruvning axloqiy oqibatlari // Universal Science Perspectives International Scientific Practical Journal. – 2026. – Vol. 3, № 3. – URL: https://interspp.com/index.php/usp/article/view/3442. interspp.com